

PĒTERIS VANAGS

Latvijas universitetas, Stokholmo universitetas

ORCID id: orcid.org/0000-0003-0718-364X

Mokslinių tyrimų kryptys: baltų kalbų istorija, latvių bendrinės kalbos istorija, kalbos politika.

DOI: doi.org/10.35321/all88-15

Dalia Kiseliūnaitė
**KURŠIŲ NERIJOS KURŠININKŲ
KALBA:
I DALIS. FONETIKA IR
FONOLOGIJA**

Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2022, 219 p.

DOI doi.org/10.35321/e-pub.41.kursininku-kalba-I-dalis

ISBN 978-609-411-320-8 (bendras), ISBN 978-609-411-321-5

(I dalis)

Kuršininkų kalba – tai tam tikra baltų idioma, kuria buvo kalbama Kuršių nerijoje bei jai artimose teritorijose galbūt nuo XV–XVI a. iki XX a. antrosios pusės. Tai buvo persikėlėlių iš latviško Kuršo ir jų palikuonių kalba, patyrusi kaimyninių kalbų (vokiečių ir lietuvių) įtaką bei išnykusi dėl pasikeitusių istorinių ir politinių priežasčių. Ji fiksuojama nuo XIX a., bet naujausių laikų tyrėjai dar spėjo įrašyti ir paskutinių jos gimtakalbių šneką. Daugiausia dėmesio šiai baltų kalbų atmainai paskutiniaisiais dešimtmečiais skyrė Klaipėdos Universiteto profesorė Dalia Kiseliūnaitė, tiek surinkdama gausią medžiagą, tiek publikuodama daug straipsnių šia tema. Recenzuojama monografija – tai jos tyrimų apibendrinimas bei tolesnis gilinimasis į šią problematiką.

Monografiją sudaro Įvadas, du pagrindiniai skyriai ir Išvados. Ją papildoma ir priedai – kalbos įrašų fragmentai, kurie cituojami ir aptariami knygoje. Pirmą knygą dalis „Kuršininkų kalbos ištakos, istorija, statusas, sociolingvistinis paveldas, dokumentavimas ir tyrinėjimai“ (p. 15–74) – platus bendro pobūdžio temos įvadas. Autorė, remdamasi plačia mokslinė ir teorine literatūra visais nagrinėjamais klausimais, aptarinėja kalbos ištakas, Kuršių nerijos istoriją, gyventojų skaičiaus kaitą, kuršiškai (latviškai) kalbančių žvejų apsigyvenimą regione, istorinius įvykius, dėl kurių kilo naujos imigracijos bangos ir vyko kiti

socialiniai procesai. D. Kiseliūnaitė plačiai nagrinėja kuršininkų kalbos statuso klausimą – kaip geriau apibūdinti idiomą. Autorės nuomone, geriausiai tiktų *geolekto*, *sociolekto* bei *etnolekto* terminai. Visi spėjimai pagrįsti rimtais pasvars-tymais, tačiau tai neatmeta galimybės idiomą apibrėžti ir kaip atskirą, nors ir naujesnės kilmės, baltų kalbą.

Toliau skyriuje aptariama nerijoje kelis šimtmečius egzistavusi dvikalbystė bei kuršininkų kalbos prestižo problematika. Labai vertingas poskyris ir apie kuršininkų kalbos dokumentavimą bei tyrinėjimą. Čia surinkta gausi medžia-ga su nuorodomis į šaltinius. Minimi Adalberto Bezzenbergerio, Jurio Plakio (Jurio Plāķio), Richardo Pietscho, Wolfgango P. Schmido, Friedhelmo Hinzės ir kitų tyrėjų darbai. Paminėti ir tie tyrėjai bei kalbos entuziastai (Janis Kuškis (Jānis Kušķis), Laimduotas Ceplytis (Laimdots Ceplītis), Austris Grasis, Ilmaras Bernovskis, Richardas Pietschas, pati monografijos autorė), kurie XX a. antro-joje pusėje ir XXI a. pradžioje surinko gana gausią gyvos kuršininkų kalbos įra-šų kolekciją. Pirma knygos dalis baigiama samprotavimais apie kuršininkų kal-bos gyvybingumą bei jos atkūrimo galimybes.

Antra monografijos dalis „Kuršininkų kalbos fonetika ir fonologija“ (p. 75–185) skiriama idiomos fonetikos aprašymui. Ji pradeda trumpa kuršininkų kalbos fonetikos ir fonologijos tyrimų istorijos apžvalga (p. 75–78). Po šio įva-do sistemiškai aptariami skiemuo (p. 78–81), kirčiavimas – kirčio vieta ir prie-gaidės (p. 81–91), vokalizmas (p. 91–135) ir konsonantizmas (p. 135–178). Kiekvieną skyrių sudaro keli ar net keletas poskyrių. Išvados padarytos naudo-jantis gausia, tiek pačios autorės įrašyta, tiek iš senesnių įrašų ar užrašų surinkta, medžiaga. Kiekviena kuršininkų kalbos ypatybė lyginama su latvių kalbos, ypač kuršiškųjų patarnių, bruožais, nustatoma įmanoma kitų kalbų įtaka, taip pat ir pačios kuršininkų idiomos inovacijos. Į kalbos reiškinius bandoma pažvelgti tiek sinchroniniu, tiek diachroniniu aspektu.

Keletas pastebėjimų ir minčių, kilusių skaitant labai vertingą monografiją. Aptariant kirčiavimą (p. 81–82), minima, kad kartais priešdėliniuose veiks-mažodžiuose pasitaiko nekirčiuotas priešdėlis *ne-* (*ni-*), pvz., praes. 1. *ni'at-secerūos* ‘neprisimenu’, praes. 3. *nepalīzījī* ‘nepadėjo’, praes. 3. *ni'āzmaxsa.iī* ‘neužmokėjo’. Panašių faktų nurodyta ir ankstesnių tyrėjų, pvz., Adalbertas Bezzenbergeris (1888: 42) mini keletą pavyzdžių su kirčiuota šaknimi ir po kitų priešdėlių, pvz., *atnāku*, *salaulāt*. Kyla klausimas, ar čia ne senesnės ir laisvesnės latvių kalbos kirčiavimo sistemos, kurios atspindžiai pastebimi ir XVII–XVIII a. latviškoje poezijoje (plg. Ancītis 1936), reliktas.

Įdomus analoginio išlyginimo, kurio nėra bendrinėje latvių kalboje, atvejis paminėtas 96-ame puslapyje. Kaip anksčiau aprašė ir Plakis (Plāķis 1927: 48, 64), veiksmožodžio asmenavimo paradigmoje šaknies balsių /e/ ir /æ/ artikuliacija išlyginama, „todėl praes. 2. sg. šaknies *ē* toks pat kaip 1. sg. *es bēgu*, *tu bēgi* ir pan.“

Kaip ir keliuose pietų Kuršo tarmėse, kuršininkų vartotas daiktavardis *puīšis* ‘bernas, samdinyš’ (p. 100) su antriniu š iš gen. sg. ir daugiskaitos linksnių.

Ne visai galima sutikti su autorės teigimu, kad „senesnė prielinksnių struktūra išlaikoma priešdėliuose: latvių *uz-* veiksmožodžiuose turi dvibalsinę formą: fut. 2. sg. *uōzdaba*. ‘saugok’ (MS), partic. a. praet. m. N. sg. *uōzâuz’s* ‘užaugęs’ (EK_03), praet. 3. *uōzlik’* ‘uždėjo’ (EK_31)“ (p. 101). Šiuo konkrečiu atveju papilginimas greičiausiai antrinis (Endzelīns 1951: 688–689).

Abejotinas ir toks autorės teiginys: „Prielinksnis *aiz* čia monoftonguojamas iki *az*, o priešdėlyje, kaip ir pietinėse Kuržemės tarmėse, jo forma yra su ilguoju balsiu *āz*: praet. 3. *āzmaksai’* ‘užmokėjo’ (EK_28), *az_gâl’da* ‘už stalo’“ (p. 101). Čia greičiausiai ne monoftongizacija, bet išlaikyta archajiškesnė prielinksnio forma (Endzelīns 1951: 636; Rudzīte 1964: 144).

Galbūt per neapsižiūrėjamą atsirado toks sakinyš: „Dabartinių pateikėjų kalboje lat. b. k. priešdėlio *pār-* ‘veiksmo kryptis per kokį daiktą, kiaurai, tam tikrą laiką ir pan.’ ir *par-* ‘grįžtamojo judėjimo kryptis’ atitikmenys taip pat ne visada aiškiai skiriami“ (p. 105). Latvių bendrinėje kalboje nėra priešdėlio *par-*, o tik *pār-*, kuris turi abu minėtus reikšmės atspalvius.

110-ame puslapyje autorė teigia: „Visi atvejai su anaptikse rodo, kad lemiamą reikšmę tikriausiai turėjo mišriųjų dvigarsių pirmojo komponento trumpėjimas ir spūdžio pasislinkimas į priebalsį. Šis procesas galėjo prasidėti žiemgališkiosiose tarmėse ir vadinamajame Kuršo „žiemgališkajame kampe“, iš kur, kaip spėjo Endzelīnas, atėjo didesnė dalis gyventojų į šiaurinę nerijos dalį. Ypač dėsningai pirmasis komponentas trumpėjo dvigarsiuose su *r*, o paskui ir kituose. Šiuo požiūriu abu kuršininkų priegaidžių opozicijos nariai suartėjo (netęstinė priegaidė neteko savo skiriamųjų stumtinės priegaidės požymių, o tęstinė nuo seno buvo išlaikiusi trumpąjį pirmąjį komponentą).“ Vis dėlto Janis Endzelīnas procesą aiškina atvirkščiai (Endzelīns 1951: 152), trumpas balsis prieš tautosilabinį *r* – tai senojo trumpumo išlaikymas, būdingas senųjų žiemgalių kalbai, o ne antrinis reiškinyš.

Kalbant apie veiksmožodžių 1 ir 2 pl. galūnių *-am / -ām, -at / -āt* istoriją (p. 126–127), teigiama, kad „Endzelīnas trumpėjimą bando sieti su daiktavardžių dgs. D.–I. formų trumpėjimu (šis kuršininkų kalboje tikrai yra) (Endzelīns 1951: 884), tačiau Kuržemės tarmėse kuriam nors geografiškai aiškiau apibrėžtam plotui tokia sąsaja veikiausiai nėra būdinga. Be to, dar reikėtų paaiškinti, kodėl daiktavardžių formos su *-ām* latvių tarmėse, pasak Endzelīno, paveikė ir veiksmožodžių 2 a. formą, kuri fonetiškai nepanaši?“ Atrodo, kad Endzelīno mintis šiuo atveju kiek kitokia – jis pirmiausia ieško fonetinių paralelių tarp pl. D.–I. ir pl. 1 galūnių *-am / -ām* vartojimo ir tik po to tvirtina, kad dėl pl. 1 galūnės fonetinio trumpėjimo atsirado ir analogiška galūnė pl. 2 *-at* su trumpuoju balsiu.

Galbūt apsirakta teigiant, kad „[L]atvių tarmėse *ā* kamieno formų galūnė į *a* kamieno paradigmą pereina rečiau (*gadās* > *gadas* ‘atsitinka, pasitaiko’), negu atvirkščiai“ (p. 128). Čia reiškinyš aiškintinas priešingai – *a* kamieno galūnė

retai pereina į *ā* kamieno paradigmu. Toliau apie šį procesą autorė spėlioja: „Ar ši tendencija kuršininkų atsinešta jau iš Kuršo, ar pasireiškia kaip tam tikras sistemos lyginimas [...], dar reikėtų patyrinti [...]“. Šiuo klausimu reikėtų atsižvelgti ir į Endzelyno pastabą (Endzelīns 1951: 905), kad Nycoje, Gramzdoje, Vainiuodėje skirtumas tarp *-as* ir *-ās* buvo išlaikytas.

Rašydama apie *i* ir *u* platinimą (p. 134), autorė kaip pavyzdį mini formą *iemacenate* (= *iemācināt*) ‘išmokyti’. Tokią priesagą nurodė ir Plakis (Plāķis 1927: 65–66), pvz., *mācēnu*, *kūrēnu*. Pažymėtina, kad priesaga *-en-* vietoj *-in-* plačiai vartojama XVI ir XVII a. tekstuose, tarp jų ir Georgo Mancelio, pvz., *aitzenaht*, *dahwena*, *pafudenati*¹. Taigi, tai gali būti senas reiškinytis ir nebūtinai fonetinis.

Panašiai ir vediniai su *-ēnieks*: *zēmeņnieks* ‘žemininkas, kito marių kranto gyventojas’ ir kt.“ (p. 134) visiškai atitinka vakarų Kuršo (Endzelīns 1951: 362) ir XVI–XVII a. raštų formas su *-enieks*, pvz., Mancelio *Darbeneeki*, *Ghrāzeneeku*, *Muiteneekus*².

Kalbant apie junginių *kj* ir *gj* likimą minėtos *ia* kamieno veiksmoždzių formos *es lūžūos* ‘meldžiوسي’, taip pat Bezenbergerio užfiksuotos praes. 1. sg. *sáutschu* / *sóutschu* ‘šaukiu’, *lúdschu* ‘meldžiu’ (p. 165). Kitas šio tipo formas mini ir Plakis (Plāķis 1927: 64). Apie jų antrinę kilmę jau yra rašęs Endzelynas (Endzelīns 1905: 181–182), minėdamas ir du pavyzdžius iš 1671 metų giesmyno bei pridurdamas, kad G. Mancelio *Postilėje* (1653) jis tokių neradęs. Iš tikrųjų G. Mancelio tekstuose tokių formų kaip *luhdſcho*, *luhdſchu*, *luhdſchohs* galima rasti panaudotų daugiau nei 20 kartų³. Mancelis vartojo ir *brautſcho*, *peešautſcho*, *patteitſchu*, *aißleedſchu*, *kleedſchu*, net *šuhdſchu*. Tokių yra ir Heinricho Adolfijaus gramatikoje (Adolphi 1685): *Beidſchu* (139), *Brautſchu* (141), *Kleedſchu* (155), *Leedſchu* (162), *Schñahſchu* (184), *Schñaudſchu* (185), *Šmeltſchu* (194), *trentſchu* (203). Jų randama ir Gotthardo Friedricho Stenderio gramatikoje (1783): *beidſchu*, *kleedfu* (*dfchu*), *fchñaudfu* (*dfchu*), *šlehdſu* (*dfchu*), *šneedfu* (*dfchu*), *fteidfu* (*dfchu*), *brauzu*

¹ Plačiau žr. http://senie.korpuss.lv/index.jsp?wordform=%25ena%25&source=Manc1631_Cat&source=Manc1631_LGL&source=Manc1631_LVM&source=Manc1631_Syr&source=Manc1637_Sal&source=Manc1638_L&source=Manc1638_PhL&source=Manc1638_Run&source=Manc1654_LP1&source=Manc1654_LP2&source=Manc1654_LP3&sort=asc&limit=50&cols=4.

² Plačiau žr. http://senie.korpuss.lv/index.jsp?wordform=%25eneek%25&source=Manc1631_Cat&source=Manc1631_LGL&source=Manc1631_LVM&source=Manc1631_Syr&source=Manc1637_Sal&source=Manc1638_L&source=Manc1638_PhL&source=Manc1638_Run&source=Manc1654_LP1&source=Manc1654_LP2&source=Manc1654_LP3&sort=asc&limit=50&cols=4.

³ Plačiau žr. <http://senie.korpuss.lv/index.jsp?wordform=luhd%25&sort=A-Z&limit=50&page=2&cols=4&source=SENIE>.

(*tfchu*), *brehzu* (*tfchu*), *mautfchu*, *pluhzu* (*tfchu*), *ŗauzu* (*tfchu*), *ŗmelku* (*tfhu*), *teezu* (*tfchu*), *trauzu* (*tfchu*), *treezu* (*tfchu*), *trenku* (*tfchu*) (Stender 1783: 111–115). Nors dalies šių formų autentiškumu galima abejoti (plg. „Rodas man ųaubas arĩ par to, vai tieųam ir kaut kur bijuųas pazĩstamas tagadnes formas kŗ *beidŗu*, *kliedŗu* u. c. (pareizo *beidŗu*, *kliedŗu* u. c. vietŗ [...])“, – kaip teigia J. Endzelynas (Endzelĩns 1914: 909)), ių dar gyvos kurųininkų kalbos uŗfiksuotas vartojimo atvejis patvirtina analogijos proceso paplitimŗ kalboje. Paskutinių kurųininkų protėviai ųiŗ tendencijŗ galbūt atsineųe dar persikeldami ių senojo Kurųo.

175-ame puslapyje raųoma, kad „ĩ iųnykęų po ųaknies ar priesagos priebalsio, o –s N. sg. formoje virsta –ų (*ceļų* ‘kelias’, *kaimiņų* ‘kaimynas’ ir kt.).“ Tai nėra tiesa, nes ųiuose ųodŗiuose po galūnės balsio iųnykimo ių *l / n* ir *ij* atsirado palatalinis priebalsis *l̥ / ŋ* ir bũtent po jo *s* pavirto į ų.

276-oje iųnaųoje (p. 177) autorė raųo, kad „kiek teko girdėti, ųventojiųkiai reguliariai vartoja m. N. sg. *maĳs*, G. sg. *maŗa* ir t. t.“ Jei tikrai vardininkas tariamas taip, tai bũtų antrinis morfologinis tarimas, nes fonetinio proceso rezultatas matomas tame paĳiame puslapyje cituojamame kurųininkų tekste *tac maĳ*.

Paskutiniame knygos skyriuje (p. 179–185) autorė apibendrina ir apibũdina kurųininkų kalbos fonetikos bruoŗus, suskirsto juos į kelias grupes: latvių kalbos Kurųo lyviųkų patarmių poŗymiai, vidurinio dialekto bruoŗai, abiem tarmių grupėms bendri bruoŗai, kurųininkų kalbos inovacijos, vokieĳių ir lietuvių kalbų įtaka. Kalbos duomenų analizė paremia hipotezė apie dvi istoriųkai skirtingas kurųininkų grupes ių Kurųo ųiaurės ir pietų, kurių kalbos bruoŗai dėl vidinės migracijos vėliau ėmė maiųytis. Todėl uŗfiksuotoje kalboje matomi tiek lyviųkų, tiek pietų Kurųo ųiemgaliųkojo kampo tarminiai bruoŗai. Atsirado ir vietinių kalbinių inovacijų. Tik jomis gal nereikėtų laikyti „praes. 1. *plũcu* ‘muųu’, *slėŗu* ‘uŗdarau, uŗrakinu’ ir kt.“ (p. 184), nes, kaip jau minėta, tokios formos ųinomos ir ių senųjų XVII–XVIII a. raųtų, be to, tai ne fonetinis, o morfonologinis procesas. Galbūt ir „priebalsio *j* iųskritimas prieš *s*, sukėlęs progresyvinę asimiliacijŗ (*s > ų*), kurųininkų kalboje palietė ir įvardŗiuotinę vyriųkosios giminės nominatyvo formŗ: *ŗaunaių* ‘jaunasis’, *ŗĩrmaių* ‘pirmasis’ ir kt.“ (p. 184) nėra specifinė kurųininkų inovacija, nes tokių formų plaĳiai ųinoma ir ių pietų Kurųo tarmių, pvz., Rucava, Nyca, Barta ir kt. (Endzelĩns 1951: 200).

Platesnes bendras iųsvadas (p. 186–189) papildo pateikėjų bei panaudotos literatũros ųaraųai (p. 190–200). Pastabėlė – J. Endzelyno straipsnių apraųus galbūt reikėjo pateikti vienodai. Dabar du cituojami ių rinkinio *Darbu izlase*, o kiti du – ių ųurnalo *Filologu biedrĩbas raksti*, nors visi keturi randami tiek pirminiaime, tiek antriniame ųaltinyje.

Monografijos tekstŗ papildo ir labai vertingi priedai, tai visi monografijoje cituoti ir aptarti įraųų fragmentai, leidŗiantys iųgirsti dar gyvos kalbos skambesĩ.

Dalios Kiseliūnaitės monografija skirta ių tiesų jau iųknykusiai baltų kalbų atmainai – kurųininkų kalbai, tai svarus indėlis į baltistikŗ, reikalingas daugeliui

kitu tyrēju, pravartus ne tik kalbininkams, bet ir istorikams, etnologams ir ki-
tiems specialistams. Dabar nekantriai laukiama pažadēta antroji monografijos
dalis – gramatikos aprašas.

LITERATŪRA

Adolphi Heinrich 1685: *Erster Versuch Einer kurtz-verfasseten Anleitung Zur Lettischen Sprache*, Mitau: George Radetzky.

Ancītis Krišjānis 1936: Pārstatītais akcents nevācu dzejā. – *Ceļi* 7, Rīga: Ramave, 116–125.

Bezenberger Adalbert 1888: *Ueber die Sprache der preußischen Letten*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Endzelīns Jānis 1905: Zur Erweichung der Gutturale im Lettischen. – *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 29, 178–195 (= Endzelīns Jānis 1974: *Darbu izlase* 1, Rīga: Zinātne, 290–306).

Endzelīns Jānis 1914: Vecā Stendera Latviešu gramatika un vārdnīca. – *Druva* 9, 907–911 (= Endzelīns Jānis 1974: *Darbu izlase* 2, Rīga: Zinātne, 548–553).

Endzelīns Jānis 1951: *Latviešu valodas gramatika*, Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Plāķis Juris 1927: Kursenieku valoda. – *Latvijas Universitātes raksti* 16, 33–124.

Rudzīte Marta 1964: *Latviešu dialektoloģija*, Rīga: Liesma.

Stender Gotthard Friedrich 1783: *Lettsche Grammatik*, Mitau: Johann Fried. Steffenhagen.

Īteikta 2023 m. kovo 2 d.

PĒTERIS VANAGS

Latvistikas un baltistikas nodaļa

Humanitāro zinātņu fakultāte

Latvijas Universitāte

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

peteris.vanags@lu.lv

Institutionen för slaviska och baltiska språk,

finska, nederländska och tyska

Stockholms universitet

Universitetsvägen 10 E, Stockholm, SE-106 91

peteris.vanags@balt.su.se